

УДК 811.161.2:81'374

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2021.4.4>

М. М. ПАНОЧКО

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,

м. Дрогобич, Львівська область, Україна

Електронна пошта: panochkom@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-1707-0975>

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В 70-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті висвітлено закономірності становлення і розвитку української лексикографії 70-х років ХХ ст. у контексті розвитку сучасної української літературної мови. Цей період став певним підсумком часів «хрущовської відлиги», коли середньорічний випуск українських словників сягнув у середньому 20 назв за рік. Проте вже із середини 70-х років відбувалось неухильне зменшення кількості українських словників, проводилась ідеологічна робота, спрямована на тотальну русифікацію мовного простору, «звільнення» українського словника від історизмів, архаїчних слів, релігійних термінів, слів спеціального вузького вжитку, діалектизмів та запозичень з європейських мов. Все ці аспекти мали на меті позбавити лексикографічні праці багатьох самотніми рис української мови, загальмувати зростання національної свідомості й активності українців.

Однак у 70-х роках відбувалося видання багатотомного «Словника української мови» – цінного лексикографічного набутку української лексикографії ХХ ст. Були також надруковані словник староукраїнської мови, інверсійний словник, словник крилатих слів, «Шевченківський словник» та ін. Крім того, цінні словникові напрацювання публікувала й українська діаспора США, Канади, Франції. Надзвичайно цінним енциклопедичним довідником стала «Енциклопедія українознавства», яку видавало Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Саме ця праця стимулювала до видання в 70-х роках на території радянської України низки україномовних енциклопедичних видань.

У нашому дослідженні здійснено опис та науковий аналіз основних українських словників 70-х років ХХ ст., крізь призму яких відображено основні аспекти розвитку лексичного складу літературної мови; окреслено значення лексикографічної роботи в історії української літературної мови ХХ ст. загалом і його 2-ої половини зокрема; розглянуто основні набутки й недоліки багатотомного тлумачного «Словника української мови». У статті застосовуємо переважно описовий метод, який дає можливість класифікувати та узагальнити мовні факти.

Проте важливо зазначити, що, незважаючи на русифікаторські тенденції, українська лексикографія 70-х років ХХ ст. заклала міцний фундамент для всебічного розвитку цієї складової частини мовознавства періоду незалежної України, продемонструвала тяглість національних традицій у словникарстві.

Ключові слова: словник, українська лексикографія, тлумачний словник, енциклопедичні словники, перекладні словники.

Постановка проблеми. Українська національна лексикографія остаточно сформувалася у ХХ ст. в процесі створення фундаментальних словникових праць із попередньою науковою роботою їхніх концептуальних положень та основних ідей. У результаті тісних наукових контактів і творчого використання досягнень світових лексикографічних надбань українське словникарство кожною новою працею зміцнювало своє суспільно-наукове значення та авторитет у лінгвістичній науці. Найяскравіше це відобразилось у 70-х роках ХХ ст., коли з'явилося багато нових типів українських словників: тлумачних, фразеологічних, історичних, етимологічних.

Українська лексикографія, як і лексикографія кожної мови, розвивалася в тісному зв'язку

з потребами суспільства, особливостями мовного і культурного життя. Словникарство 70-х років ХХ ст. не стало винятком, проте його розвиток був під впливом ще й тотально антиукраїнських суспільно-політичних умов, а саме: згортанням набутоків «хрущовської відлиги», фактичною ліквідацією дисидентського і правозахисного руху шістдесятництва, значною русифікацією питомої української лексики в словниках, що зумовило звуження національного складника в лексикографічній роботі. Однак попри напруженість ситуації, відбулося видання першого в історії національної лексикографії багатотомного тлумачного Словника української мови.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю відтворити цілісну картину форму-

вання української лексикографічної науки ХХ ст., дослідити її впливи на сучасний стан українського словникарства та окреслити особливості лексикографії 70-х років ХХ ст., що були важливою ланкою у ствердженні тяглості процесу становлення українського словникарства загалом.

Аналіз попередніх досліджень. Стан лексикографічної складової частини сучасної української літературної мови досліджували такі мовознавці, як Л. Паламарчук [Паламарчук 1978], П. Горецький [Горецький 1963], О. Демська [Демська 2010], В. Дубічинський [Дубічинський 2003] та ін. У працях цих дослідників переважно відображено тільки базові українські лексикографічні праці або ж спрямовано короткі зауваги щодо них. Однак питання історії української лексикографії ХХ ст. ще потребують детального висвітлення.

Варто згадати й бібліографічні покажчики з української лексикографії. У 1999 році у Львові був опублікований покажчик Т. Кульчицької «Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст.: бібліографічний покажчик» [Кульчицька 1999], а у 2020 році в Києві з'явився бібліографічний покажчик Дмитра Пилипчука «Словники української мови: 1596–2018» [Пилипчук 2020]. Цей покажчик «укладений за принципами максимальної повноти» [Пилипчук 2020 : 12] та охопив видання за період з 1596 до 2018 років включно і містив 9244 бібліографічні нотатки.

У більшості наукових досліджень із лексикографії подано лише стислий огляд українського словникарства, де проаналізовано переважно двомовні перекладні російсько-українські та українсько-російські словники ХХ ст. У працях Л. Паламарчука ґрунтовно охарактеризовано особливості створення багатотомного тлумачного Словника української мови, визначено його основні структурні особливості. Проте варто зазначити, що подібні огляди часто зовсім оминають лексикографічні напрацювання української діаспори, а також розглядають тільки перекладні (інколи термінологічні) словники, але майже нічого не повідомляють про етимологічні, історичні словники й словники мови окремого письменника та ін.

Мета статті – простежити розвиток української лексикографії 70-х років ХХ століття, виявити основні тенденції її формування та розвитку. Завдання статті: описати та проаналізувати

основні українські словники 70-х років ХХ ст., виявити їх вплив на сучасну національну лексикографію; висвітлити основні тенденції розвитку українського словникарства в Україні та діаспорі в десятиліття, яке завершувало національно-культурне піднесення періоду «шістдесятництва» і ставило суспільство перед новими ідеологічними викликами, які були спрямовані на уніфікацію та русифікацію всього національного простору. У дослідженні застосовуємо в основному описовий метод, який дає можливість класифікувати й узагальнити лексикографічні праці 70-х років ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Час «хрущовської відлиги» став другим періодом піднесення української лексикографії, який можна чітко корелювати з історичним періодом зростання національної свідомості й активності українців. Якщо за період 40–50-х років ХХ ст. середньорічний випуск українських словників становив 5 назв, то в 60-х роках він сягнув у середньому 20 назв за рік. Крім того, важливі словникові напрацювання публікувала й українська діаспора США, Канади, Німеччини, Франції. Діаспорна «Енциклопедія українознавства» стимулювала до появи в 60-х рр. на території радянської України цілої низки україномовних енциклопедичних видань. Цю тенденцію було продовжено і на початку 70-х років.

У 1970–1973 роках було видано завершальні 16 томів серії «Історії міст і сіл Української РСР» – унікального краєзнавчого енциклопедичного видання, яке здійснювалося Головною редакцією Української радянської енциклопедії (голова Головної редколегії – Петро Тронько). Це краєзнавче 26-томне видання стало гідним підсумком праці понад 100 тис. осіб, які були залучені до створення інформації з історії всіх населених пунктів Української РСР (понад 1,6 млн карток). Негативним є те, що ця фундаментальна праця була досить заідеологізована, адже в ній виразно домінувала радянський ідеологічний складник. Наприкінці 70-х років зроблена спроба оновити та «удосконалити в радянському дусі» це краєзнавче дослідження, але вже тільки російською мовою. Таким чином, виразно простежуються основні тенденції, які відбувалися в 70-х роках ХХ ст. – курс на русифікацію, уніфікацію та створення «єдиної радянської спільноти».

Подібні ідеологічні завдання отримало і 2-е видання Української радянської енциклопедії у 12-ти томах, яку почали видавати з 1977 року. На відміну від одномовного 17-томного 1-го видання УРЕ, друге видання виходило паралельно українською і російською мовами.

Щодо інших енциклопедичних видань, то варто згадати завершення видання в 1972 році «Радянської енциклопедії історії України» та «Енциклопедії народного господарства Української РСР». Крім того, важливе місце серед енциклопедичних видань 70-х років посіли «Українська сільськогосподарська енциклопедія», «Енциклопедія кібернетики» (1973) та «Шевченківський словник» (1976–1977). Були й опубліковані «Економічний словник» (1973), «Юридичний словник» (1974), «Філософський словник» (1973), «Політичний словник» (1976), які відзначалися високим рівнем ідеологічної заангажованості та сприяли русифікації суспільно-політичної термінології української мови, що відображалось через калькування, деформування семантики і використання дериватологічних форм на російський лад.

У цей же час продовжувалася робота над фундаментальною «Енциклопедією українознавства» в діаспорі. У 70-х роках вийшли 6-й, 7-й та 8-й томи словникової частини енциклопедії. Наукове товариство імені Шевченка та головний редактор видання Володимир Кубійович ретельно добирали матеріали до коротких статей-тлумачень, використовували світовий досвід укладання енциклопедичних словників.

У ці часи і з'явилося декілька знакових діаспорних лексикографічних видань. В Австралії був виданий «Українсько-англійський словник широкого вжитку» у 2-х томах (1979). У Канаді опубліковані «Знахідки до словника чужослів» (1976), «Словник чужомовних слів і термінів» (1977), «Словник чужослів» (1977) П. Штепи та «Український стилістичний словник» (1978) і 1-й том «Етимологічно-семантичного словника української мови» (1979) І. Огієнка. Вагоме місце в українській лексикографії посів «Етимологічний словник української мови» Ярослава Рудницького, який видавався протягом 70-х років у Вінніпезі та Оттаві. У США видавалися короткі англо-українські медичні словники та лікарські довідники

(1970) М. Данилюка, анатомічний словник (1971), англо-українські (1973) та українсько-англійські словники (1973, 1979), «Короткий словник синонімів української мови» (1975) за ред. В. Волкова, «Українські народні назви рослин» (1973) Н. Осадчої-Янати, «Словник слів, у літературній мові не вживаних» (1973) І. Огієнка та ін. У Мюнхені (Німеччина) були опубліковані «Говірки й словник діалектної лексики Теребовельщини» (1971) О. Горбача, «Мала українська музична енциклопедія» (1971) О. Залеського та «Глосарій, або Тлумачний словник таємних, призабутих і не завжди зрозумілих слів» (1974) Б. Кравціва.

Знаковим же явищем для всієї лексикографії радянської України 70-х років став тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах, який мав «охоплювати лексичне багатство української літературної мови з його граматичною та стилістичною характеристикою в широких хронологічних межах – від Івана Котляревського до 60-х років ХХ ст.» [Паламарчук 1978 : 125]. Дослідники зазначають, що навіть у такому масштабному, одинадцятитомному словнику неможливо відобразити з належною повнотою всі скарби високорозвиненої і багатой своїм лексико-фразеологічним складом національної мови. Однак це був підсумок копіткої двадцятирічної роботи науковців з Інституту мовознавства імені Потебні АН УРСР, які ще з 50-х років комплектували словникову картотеку для тлумачного словника, а паралельно із цим видавали шеститомний академічний «Українсько-російський словник».

За підрахунками Л. Паламарчука, наприкінці 50-х років лексико-фразеологічні фонди словникової картотеки сягнули вже двох мільйонів одиниць, а в розпорядження укладачів словника почали надходити й інші лексикографічні джерела та лексичні матеріали з різних областей України. Все це «разом і складало ту матеріальну базу, на якій розпочалась побудова першого в історії української науки й культури наукового українського тлумачного словника» [Паламарчук 1978 : 124].

Станом на 1970 рік, коли вийшов з друку перший том словника, лексикографи використовували ту лексичну базу, що перебувала в їхньому розпорядженні, а саме: словникова картотека (понад шість мільйонів карток), нові

й старі українські словники, лексичні матеріали, що всебічно відбивали лексико-фразеологічний склад української класичної і тогочасної літератури, а також зміни в лексико-семантичній системі сучасної української літературної мови; відображали поповнення лексики з галузей публіцистики, законодавчої складової частини та ділової мови.

На протигагу словникам енциклопедичним, які досить широко залучали до своїх реєстрів фахову та спеціальну термінологію з багатьох галузей науки, культури, суспільно-політичного життя, пропонували стисле, але вичерпне наукове визначення кожного терміна, «Словник української мови» переважно характеризував слово засобами філологічного тлумачення, розкриваючи суть його семантичної будови. Словник не обмежувався ізольованим розглядом семантики слова, а «намагався показати конкретне слово у зв'язках з іншими компонентами фрази чи словосполучення, відобразити лексичний склад мови як складну систему з притаманними їй змістовими, лексико-граматичними, стилістичними зв'язками, в різних типах співвідношень і протиставлень тощо» [Паламарчук 1978 : 131].

«Словник української мови» укладений фахово та відповідно до вимог лексикографічної роботи, але має й певні вади, які безпосередньо пов'язані з ідеологічними чинниками та курсом «на зближення мов». Це досягалось насамперед прагненням викинути зі словника власне українські слова, які не схожі на російські. Щоб зберегти ці питомі слова, мовознавці вимушені були включати їх у словник із примітками «діалектне», «обласне», «застаріле», «рідковживане». Однак усе це не применшує важливості словника, який справді став «неперевершеним досягненням українського словникарства» ХХ ст. [Дідун 2021 : 55].

У 70-х роках в українській лексикографії з'явилися багато нових типів словників. Зокрема, опубліковано «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (1977–1978, за ред. Л. Гумецької), «Інверсійний словник української мови» (1971–1973), «Словник ділової мови» (1970), «Нумізматичний словник» (1972, за ред. В. Зварича), «Словник гідронімів України» (1979), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (1979), «Словник

крилатих слів» (1975) А. Коваль, «У світі крилатих висловів» (1976) В. Коптілова, «Словник асоціативних норм української мови» (1976, за ред. Н. Бутенко). Вийшли з друку новий «Англо-український словник» М. Подвезька і М. Балли (1974, 65 000 слів), перекладний українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник (1978) І. Олійника та М. Сидоренка, були значно оновлені «Словник іншомовних слів» (1977), довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973), «Топонімічний словник-довідник Української РСР» (1978) М. Янко, «Латинсько-український анатомічний словник» (1972), «Біологічний словник» (1974) тощо.

Серед термінологічних словників також виокремимо такі: «Російсько-український металургійний словник» (1970), «Словник музичних термінів» (1971 і 1977) Ю. Юцевича, «Російсько-український спортивний словник» (1973, за ред. Н. Фірсея), «Російсько-український словник соціально-економічної термінології» (1976, за ред. С. Воробйової), «Українсько-російський словник з цукрової промисловості» (1976, за ред. С. Іванова). Зазначимо, що кількість термінологічних словників у 70-ті роки скоротилася майже вдвічі, порівнюючи із 60-ми роками ХХ ст.

У 1973 році був перевиданий за ред. В. Німчука «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького і А. Корецького-Сатановського. І це була єдина опублікована праця із серії «Пам'ятки української мови» за ціле десятиліття. Крім того, весь час відкладалося видання «Етимологічного словника української мови», перший том якого був опублікований тільки в 1982 році.

70-ті роки ХХ ст. – період розвитку і потрясіння, що відбулись у лексикографії з новими лексико-фразеологічними, семантичними і власне лексикографічними формами розвитку, досягнення яких актуальні в лексикографічній та спеціальних галузях загалом. Особливої цінності сьогодні набуває лексичний склад тогочасних словників, який різногранно відображає надбання антропологічної діяльності людства, нові номени лексики ділової мови та культурологічної, суспільної, економічної, політичної сфер, остання з яких наймасштабніше відбиває

історичні форми суспільно-політичного становища держави.

Висновки. Аналіз праць українських лексикографів 70-х років ХХ ст. наочно засвідчує серйозне розширення тематики українського словникарства. Адже крім видання енциклопедичних, орфоепічних і перекладних словників, у цей період опубліковано словникові праці нових для української лексикографії типів, серед яких «Словник староукраїнської мови ХІV–ХV ст.», «Інверсійний словник української мови», «Словник крилатих слів» та ін. У 70-х роках ХХ ст. здійснювалося видання першого в історії національної лексикографії багатомного тлумачного «Словника української мови». У ньому через лексико-фразеологічний матеріал досить виразно віддзеркалюються стан і основні тенденції розвитку словникового складу української загальнонародної мови другої половини ХХ ст., що відображало певний розмах словникової роботи в Україні. Однак суспільно-політичні особливості 70-х років ХХ ст., а саме впливи русифікації, наступи на національну культуру, спричинили майже

повне припинення роботи над термінологічними й діалектологічними словниками, припинення видання серії «Пам'ятки української мови», відкладення видання етимологічного словника, а енциклопедичні видання все частіше дублювалися російською мовою.

Викладений у статті матеріал також дає підставу стверджувати, що створені українськими лексикографами в 70-ті роки ХХ ст. словникові праці одночасно з виконанням безпосередніх лінгвістичних завдань містили різногранну наукову й політичну інформацію, будучи в такий спосіб не тільки знаряддям піднесення культурно-освітнього рівня нації, але й важливою ланкою у формуванні національної свідомості та збереженні історичної пам'яті українців. Усе це свідчить про відповідальність української лексикографії перед суспільством, перед нацією як щодо дотримання у словниках правильного, науково обґрунтованого співвідношення загальнолітературної та спеціальної лексики, так і відносного відображення в них ментальності нашого народу навіть у складні десятиліття нашої історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горещкий П. Історія української лексикографії. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1963. 242 с.
2. Демська О. Вступ до лексикографії. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 266 с.
3. Дідун Л., Козирева З. Українська академічна лексикографія: здобутки та перспективи розвитку. *Українська мова*. 2021. № 3 (79). С. 54–65.
4. Дубічинський В. Українська лексикографія : історія, сучасність та комп'ютерні технології. Харків : НТУ «ХПІ», 2004. 203 с.
5. Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст. : бібліографічний покажчик. Львів, 1999. 359 с.
6. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія : питання історії, теорії та практики. Київ : Наукова думка, 1978. 203 с.
7. Пилипчук Д. Словники української мови : 1596–2018 : бібліографічний покажчик. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2020. 1072 с.

REFERENCES

1. Horetskyi P. (1963) *Istoriia ukrainskoi leksykohrafiï*. [History of Ukrainian lexicography]. Kyiv : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (in Ukrainian).
2. Demska O. (2010) *Vstup do leksykohrafiï*. [Introduction to lexicography]. Kyiv : Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. (in Ukrainian).
3. Didun L., Kozyriv Z. (2021) *Ukrainska akademichna leksykohrafiia: zdobutky ta perspektyvy rozvytku* [Ukrainian academic lexicography: Achievements and prospects of development]. *Ukrainian Language*, no. 3, pp. 54–65.
4. Dubichynskiy V. (2004) *Ukrainska leksykohrafiia : istoriia, suchasnist ta kompiuterni tekhnolohii*. [Ukrainian lexicography: history, modernity and computer technologies]. Kharkiv : NTU KhPI. (in Ukrainian).
5. Kulchytska T. (1999) *Ukrainska leksykohrafiia ХІІІ–ХХ ст. : bibliohrafichnyi pokazhchyk*. [Ukrainian lexicography of the ХІІІ–ХХ centuries]. Lviv. (in Ukrainian).
6. Palamarchuk L. (1978) *Ukrainska radianska leksykohrafiia : pytannia istorii, teorii ta praktyky*. [Ukrainian Soviet lexicography: questions of history, theory and practice]. Kyiv : Naukova dumka. (in Ukrainian).
7. Pylypchuk D. (2020) *Sloynyky ukrainskoi movy : 1596–2018 : bibliohrafichnyi pokazhchyk*. [Dictionaries of the Ukrainian language: 1596–2018]. Kyiv : Prosvita. (in Ukrainian).

M. M. PANOCHKO

Candidate of Philological Sciences,

Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language,

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Lviv region, Ukraine

E-mail: panochkom@ukr.net

http: //orcid.org/0000-0002-1707-0975

THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LEXICOGRAPHY IN THE 70S OF THE TWENTIETH CENTURY

The article highlights the patterns of formation and development of Ukrainian lexicography in the 70s of the twentieth century. In the context of the development of modern Ukrainian literary language. This period has been a result of the “Khrushchev’s thaw”, when the average annual issue of Ukrainian dictionaries reached an average of 20 titles per year. However, since the mid-1970s there has been a steady decline in the number of Ukrainian dictionaries, ideological work aimed at total Russification of the linguistic space, “liberation” of the Ukrainian dictionary from historicism, archaic words, religious terms, words of special narrow use, dialects and borrowings from European languages. All these aspects were aimed at depriving the lexicographical works of many original features of the Ukrainian language slowing down the growth of national consciousness and activity of Ukrainians.

However, in the 1970s a multi-volume Dictionary of the Ukrainian Language was published, a valuable lexicographical achievement of twentieth-century Ukrainian lexicography. The Dictionary of the Old Ukrainian Language, the Inversion Dictionary, the Dictionary of Winged Words, the Shevchenko's words Dictionary, and others were also published. In addition, valuable vocabulary was published by the Ukrainian diaspora in the United States, Canada, and France. The Encyclopedia of Ukrainian Studies, published by the Taras Shevchenko Scientific Society, became an extremely valuable encyclopedic reference book. This work is stimulated the publication of a number of Ukrainian-language encyclopedic publications in Soviet Ukraine in the 1970s.

In our study, a description and scientific analysis of the main Ukrainian dictionaries of the 70s of the twentieth century, through the prism of which the main aspects of the development of the lexical structure of literary language are reflected; the significance of lexicographical work in the history of the Ukrainian literary language of the XX century is outlined in general and its 2nd half, in particular; the main achievements and shortcomings of the multivolume explanatory “Dictionary of the Ukrainian language” are considered. In our study we use mainly descriptive method, which allows to classify and generalize linguistic facts.

Of particular value today is the lexical composition of contemporary dictionaries, which reflects the heritage of mankind, new words of business language and cultural, social, economic, political spheres, the latter of which reflects the historical forms of socio-political situation.

Finally, it is important to note that, despite the Russification tendencies, the Ukrainian lexicography of the 70s of the twentieth century laid a foundation for the comprehensive development of this component of linguistics of the period of independent Ukraine, demonstrated the longevity of national traditions in lexicography.

Key words: dictionary, Ukrainian lexicography, explanatory dictionary, encyclopedic dictionaries, translation dictionaries.